

ברכת המזון

מים ראשונים: אולי קצת מפתיע לדרוש על ברכת המזון בפרשת מסעי החותמת את ספר במדבר – חומש הפקודים, אך הקשר יובהר בהמשך. וכבר נדרשנו לנושא ברכת המזון בדברינו [ברכת הטוב והמטיב](#) בפרשת עקב, שם הוא מקור המצווה, אך הנושא רחב ונדרש בפנים רבות. וכבר אמרו חכמים: "אי אפשר לבית מדרש בלא חידוש" (חגיגה ג ע"א).

צו את בני ישראל ואמרת אליהם כי אתם באים אל הארץ כנען זאת הארץ אשר תפל לכם בנחלה ארץ כנען לגבלתי: (במדבר פרק לד פסוק ב).

במדבר רבה כג ז

"כי אתם באים אל הארץ כנען" – ילמדנו רבנו, עד שלא נכנסו לארץ כיצד היו מברכין על המזון? כך שנו רבותינו: עד שלא נכנסו ישראל לארץ, לא היו מברכין אלא ברכה אחת: הזן את הכל. משנכנסו לארץ, היו מברכין: על הארץ ועל המזון. משחרבה (ירושלים) הוסיפו: בונה ירושלים. משנקברו הרוגי ביתר, הוסיפו: הטוב והמטיב... ואין לך חביבה מכולם יותר מברכת "על הארץ ועל המזון", שכך אמרו חכמים: כל מי שאינו מזכיר בברכת המזון "על הארץ ועל המזון", ארץ חמדה וברית ותורה וחיים, לא יצא ידי חובתו.¹ אמר הקב"ה: חביבה עלי ארץ ישראל יותר מן הכל. למה? שאני הוא שתרתני אותה, וכן הוא אומר: "אל ארץ אשר תרתי להם זבת חלב ודבש צבי היא לכל הארצות" (יחזקאל כ ו).² וכן הוא אומר: "ואתן לך ארץ חמדה נחלת צבי צבאות גוים" (ירמיהו ג יט).³

ברכות דף מח עמוד ב

אמר רב נחמן: משה תקן לישראל ברכת הזן בשעה שירד להם מן, יהושע תקן להם ברכת הארץ כיון שנכנסו לארץ, דוד ושלמה תקנו בונה ירושלים: דוד תקן "על ישראל עמך ועל ירושלים עירך" ושלמה תקן "על הבית הגדול והקדוש". הטוב והמטיב ביבנה תקנוה כנגד הרוגי ביתר. דאמר רב מתנא: אותו היום שניתנו הרוגי ביתר לקבורה תקנו ביבנה הטוב והמטיב, "הטוב" - שלא הסריחו, "והמטיב" - שניתנו לקבורה.⁴ תנו רבנן, סדר ברכת המזון כך היא: ברכה ראשונה - ברכת הזן, שניה - ברכת הארץ, שלישית - בונה ירושלים, רביעית - הטוב והמטיב.⁵

¹ לפי מקור זה, לא רק ברכת הטוב והמטיב אלא גם ברכת בונה ירושלים נתקנו לאחר החורבן (!) ואילולי חרבה ירושלים ובית המקדש (וביתר), היינו אומרים את שתי הברכות הראשונות בלבד: ברכת הזן זכר לנדודינו במדבר וברכת "על הארץ ועל המזון", הכוללת גם תורה וברית חיים שהיא עיקר הברכה וכל מי שאינו מזכירה לא יצא ידי חובתו.

² אבל במקום אחר אומר יחזקאל: "וגם אני נשאתי ידי להם במדבר לבלתי הביא אותם אל הארץ אשר נתתי זבת חלב ודבש צבי היא לכל הארצות" (פרק כ פסוק טו). וגם בפסוק החיובי שמובא במדרש שלנו יש אזכור שלילי סמוי לדור המדבר: "אשר תרתי להם זבת חלב ודבש" (והם מאסו בה, ראה במדבר יד ו-ח). שוב ושוב אנחנו נדרשים לדור המדבר, שלא זכו. אבל גם אם לא זכו לומר את הברכה השנייה, ברכת הארץ שהיא העיקר, נכנסו לסיפור וזכרו לדורי דורות בברכה הראשונה של ברכת המזון.

³ מקור ברכת המזון הוא כאמור, בפרשת עקב בפסוק "ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך" (דברים ח י), ועל כן אזכור הנושא בפרשתנו אומר דרשני. ומן הסתם הוא קשור לפסוק "כי אתם באים אל הארץ" כפי שפותח המדרש. ואם תאמר, הרי לנו כמה וכמה פסוקים דומים הפותחים בביאה לארץ: שמות יב כח (מצוות הפסח), ויקרא יט כג (מצוות ערלה), ויקרא כג י (מצוות העומר), ויקרא כה ב (דיני שמיטה), במדבר טו יח (מצוות נסכים). אך היא הנותנת, שזו שבפרשתנו בא בהקשר עם חלוקת הארץ וסדר הנחלות ומן הסתם זו הסיבה לאזכור ברכת המזון דווקא כאן.

⁴ גמרא זו היא המקור העיקרי לברכת המזון בהלכה. לפי מקור זה, שלוש הברכות הראשונות הן העיקר ומשקפות את ההתפתחות ההיסטורית של עם ישראל מדור המדבר אל ההתנחלות בארץ פפסגתה ירושלים ובית המקדש. ברכת הטוב והמטיב שונה משאר הברכות שכן נתקנה על הרעה (נחמא פורתא) והיא בבחינת "חייב אדם לברך על הרעה כשם שמברך על הטובה", הגם שאין בנוסח הברכה אזכור מפורש לפורענות, מלבד הרמז "הטוב והמטיב". וכבר הארכנו, כאמור לדון בברכת הטוב והמטיב בפרשת עקב. ברכת בונה ירושלים היא ההבדל העיקרי בין הגמרא בברכות ומדרש במדבר רבה שהבאנו לעיל. האם נתקנה לאחר החורבן, כדברי מדרש רבה, או לפני החורבן, כדברי הגמרא. שים לב איך היא מתפתחת בתקופת דוד ושלמה.

⁵ זה הסדר ואין לשנותו, משום שהוא משקף התפתחות היסטורית של קורות עם ישראל ומאורעות הדורות שונים.

תנו רבנן: מנין לברכת המזון מן התורה? שנאמר: "ואכלת ושבעת וברכת" - זו ברכת הזן. "את ה' אלהיך" - זו ברכת הזימון.⁶ "על הארץ" - זו ברכת הארץ. "הטובה" - זו בונה ירושלים ... "אשר נתן לך" - זו הטוב והמטיב.⁷
רבי אומר: ... הטוב והמטיב - ביבנה תקנוה.⁸

בראשית רבה מג ז

"ויברכהו ויאמר ברוך אברם לאל עליון קונה שמים וארץ" (בראשית יד יט) - ממי קנאם?⁹ רבי אבא בשם רב כהנא ור' יצחק. רבי אבא אמר: כאדם שאומר: פלוני עיניו נאות, שערו נאה!¹⁰ אמר ר' יצחק: אברהם היה מקבל את העוברים ואת השבים. ומשהיו אוכלים ושותים, היה אומר להם: ברכו! והם אומרים לו: מה נאמר? והוא אומר להם: אָמְרו: "ברוך אל עולם שאכלנו משלו".¹¹ א"ל הקב"ה: אני לא היה שמי ניכר לבריותי והכרת אותי בבריותי. מעלה אני עליך כאילו אתה שותף עמי בברייתו של עולם. זהו שכתוב: "ברוך אברם לאל עליון, קונה שמים וארץ".¹²

מסכת ברכות דף מ עמוד ב

בנימין רעיא כרך ריפתא ואמר: בריך מריה דהאי פיתא. אמר רב: יצא.¹³

אבות דרבי נתן הוספה ב לנוסח א פרק ז

למה בירכו ג' ברכות? להזכיר זכות האבות ואלו הן: הזן את הכל. על הארץ ועל המזון. בונה ירושלים. הזן את הכל - להזכיר זכות אברהם. כיצד? היה מכניס עוברי דרכים לביתו לפרנסו ולכלכלו, למי שאינו צריך לאכילה לא כל שכן. הקב"ה בירכו בכל, שנאמר: "ואברהם זקן בא וה' ברך את אברהם בכל". על המזון - להזכיר זכות

⁶ שבזימון מזכירים את שם ה'. ראה בהמשך שם וכן שלושה דפים קודם בברכות מה ע"א מקור אחר לזימון, הפסוק בתהילים לד ד: "גדלו לה' אתי ונרוממה שמו יחדו", או הפסוק בשירת האזינו (דברים לב ג): "כי שם ה' אקרא הבו גודל לאלהינו".

⁷ ברייתא זו באה להסמיק את כל נוסח ברכת המזון לפסוקי התורה, כולל הזימון וברכת הטוב והמטיב, על מנת להדגיש שזו מצווה מהתורה, בניגוד לכל שאר ברכות הנהיגין וברכות המצוות שהן מדברי חכמים. ועם זאת, נוסח הברכה, "טופס הברכות", התפתח לאורך ההיסטוריה של עם ישראל וכל דור "הוסיף לה נופך משלו". ראה מקבילה בתוספתא מסכת ברכות (ליברמן) פרק ו הלכה א: "ברכת הזימון מן התורה שנאמר: ואכלת ושבעת וברכת - זו ברכת הזימון. את ה' אלהיך - זו ברכה ראשונה. על הארץ - זו ברכת הארץ. הטובה - זו ירושלים ... ר' מאיר אומר: מנין שכשם שאתה מברך על הטובה כך אתה מברך על הרעה? תלמוד לומר: אשר נתן לך ה' אלהיך אליך - דיינך בכל דין שדנך בין במידת הטוב בין במידת פורענות".

⁸ זו השיטה שברכת הטוב והמטיב היא מדרבנן כי התורה לא תיקנה מראש ברכה על פורענות. וכאמור שוב, בנושא ברכת הטוב והמטיב הארכנו לדון בפרשת עקב ולא נאריך שוב כאן.

⁹ איך אפשר לומר שהקב"ה "קונה שמים וארץ" - ממי הוא קנה אותם? התשובה, כפי שנראה היא שקנ"ה כאן הוא במובן של שכלל ותיקון. זאת ועוד, התיקון והשכלול הוא דרך מעשה האדם וברכותיו, כפי שנראה מיד.

¹⁰ היינו ש"קונה שמים וארץ" איננו פעולה שהקב"ה עשה, אלא תיאור מצב עובדתי, שם תואר לקב"ה. הקב"ה הוא הבעלים של השמים והארץ. השמים והארץ הם קניינו. הצעה אחרת (של א. א. הלוי) היא ש"קונה שמים וארץ", הוא "מתקן ומשכלל שמים וארץ ביופיים ובהדרם". המחפש בטובו בכל יום תמיד מעשה בראשית ... ובטובו הגדול תמיד לא חסר לנו ואל יחסר לנו מזון לעולם ועד.

¹¹ הרי לנו נוסח עוד יותר קצר מדור המדבר. ברכת המזון של האבות. אפשר כמובן לומר שזה לפני מתן תורה ואינו להלכה, אלא שזה מסתדר היטב עם ברכת הרועים במקור הבא.

¹² לפי שיטת ר' יצחק צריך לקרוא את הפסוק עם פסיק גדול באמצע, היינו שאברהם הוא שקונה שמים וארץ ומקנה אותם לקב"ה ונעשה שותף בבריאה. וכל זה, עקב ברכת המזון! לא רק "על הארץ הטובה אשר נתן לך", אלא על הבריאה כולה, שמים וארץ. ראה נוסח אחר של מדרש זה בבראשית רבה מט ד, שם יש פעולת הקנאה קצת יותר נמרצת אם לא כפייתית: "כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ... ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט" - ... ר' עזריה בשם ר' יהודה: בתחילה צדקה ולבסוף משפט. הא כיצד? אברהם היה מקבל את העוברים ואת השבים. משהיו אוכלים ושותים, אמר להם: ברכו. אמרו לו: מה נאמר? אמר להם: אמרו: ברוך אל עולם שאכלנו משלו. אם מקבל עליו לברך, היה אוכל ושותה והולך לו. ואם לא היה מקבל עליו לברך, היה אומר לו: תן מה שעליך! והיה אומר לו: מה יש לך עלי? היה אומר לו: קסט אחד של יין בעשרה פולרים ועיגול אחד של פת בעשרה פולרים. מי נתן לך יין במדבר? מי נתן לך בשר במדבר? מי נתן לך פת במדבר? משהיה רואה דוחק זה שהוא דוחק, היה אומר: ברוך אל עולם שאכלנו משלו. זהו שכתוב בתחילה צדקה ובסוף משפט".

¹³ בנימין הרועה הפשוט היה מברך על מזונו: ברוך אדוני של לחם זה, בדומה לברכת האבות. אמנם, בהמשך הגמרא שם מוסבר שברכה זו טובה רק כתחליף לברכה הראשונה - ברכת הזן וגם זה אם הוסיף שם ומלכות. ועכ"פ, נראה שזה הנוסח הקצר ביותר של ברכת המזון - ברכת המזון של הרועים, בדומה לברכת האבות. ודווקא בה יש אזכור ל"קונה שמים וארץ" ובכללם - מריה דהאי פיתא. לנוסח קצר אחר של ברכת המזון, מעין תפילת הבינונו, שמובא להלכה, ראה באר היטב, שולחן ערוך או"ח סימן קצב: "נוסח ברכת המזון הקצר מהור"ר נפתלי בהסכמת הרבה גדולים: ברכה ראשונה כולה כתיקונה. ואח"כ יאמר: נודה לך ה' אלהינו על שהנחלת לאבותינו ארץ חמדה טובה ורחבה ונתת לנו ברית ותורה ולחם לשבוע. ברוך אתה ה' על הארץ ועל המזון. רחם נא ה' אלהינו עלינו ועל ישראל עמך ועל ירושלים ועל מלכות בית דוד משיחך ותגדיל מהרה כבוד הבית ותנחמנו בכפליים. ברוך אתה ה' בונה ברחמי ירושלים אמן. ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם המלך הטוב והמטיב לכולנו הוא הטוב והמטיב הוא יטיב לנו הוא גמלנו, הוא גומלנו הוא יגמלנו לעד בחסד ובחן וברחמים ויזכנו לימות המשיח. עושה שלום וכו'".

יצחק שזרע בארץ ומצא מזונו מאה שערים, דכתיב: על הארץ על המזון שבירכתו יצחק בארץ ובמזון. הבונה ברחמו - להזכיר זכות יעקב שעמד בבית אל ואמר: מה נורא המקום הזה וירא ויאמר זה שער השמים - זה ירושלם שעמד לבנות לכך אומרים: בונה ירושלים לבני יעקב.¹⁴

מסכת ברכות דף מח עמוד א

ינאי המלך והמלכה אכלו לחם יחד.¹⁵ ומכיון שהרג את החכמים – לא היה לו אדם שיברך להם.¹⁶ אמר לה לאשתו: מי יתן לנו איש שיברך לנו? אמרה לו: הישבע לי שאם אביא לך אדם, לא תצער אותו. נשבע לה. הביאה את שמעון בן שטח אחיה... נתנו לו כוס לברך. אמר: איך אברך - ברוך שאכל ינאי וחבריו משלו? שתה את הכוס ההיא ונתנו לו כוס אחרת וברך.¹⁷

מסכת חולין דף פז עמוד א

מעשה באחד ששחט, וקדם חבירו וכיסה, וחייבו רבן גמליאל ליתן לו י' זהובים. איבעיא להו: שכר מצוה, או שכר ברכה? למאי נפקא מינה - לברכת המזון, אי אמרת שכר מצוה - אחת היא, ואי אמרת שכר ברכה - הויין ארבעים.¹⁸ מאי? תא שמע, דא"ל ההוא צדוקי לרבי: מי שיצר הרים לא ברא רוח, ומי שברא רוח לא יצר הרים, דכתיב: "כי הנה יוצר הרים ובורא רוח" (עמוס ד ג). אמר ליה: שוטה, שפיל לסיפיה דקרא – "ה' צבאות שמו".¹⁹ אמר לו: תן לי זמן שלושה ימים ואחזיר לך תשובה. ישב רבי תלת תעניתא.²⁰ כאשר רצה רבי לברך, אמרו לו: צדוקי עומד בשער. אמר: "וַיִּתְּנוּ בְּבֵרוֹתַי רֹאשׁ וְלִצְמָאֵי יַשְׁקוּנִי חֶמְצָא" (תהלים סט כב).²¹ א"ל: רבי, מבשר טובות אני לך, לא מצא תשובה אויבך, ונפל מן הגג ומת, אמר לו: רצונך שתסעוד אצלי? אמר לו: הן. לאחר שאכלו ושתו, א"ל: כוס של ברכה אתה שותה, או ארבעים זהובים אתה נוטל? אמר לו: כוס של ברכה אני שותה. יצתה בת קול ואמרה: כוס של ברכה ישווה ארבעים זהובים. אמר רבי יצחק: עדיין ישנה לאותה משפחה בין גדולי רומי וקוראין אותה משפחת בר לויאנוס.²²

מסכת ברכות דף כ עמוד ב

דרש רב עוריא, זמנין אמר לה משמיה דרבי אמי וזמנין אמר לה משמיה דרבי אסי: אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה: ריבוננו של עולם, כתוב בתורתך: "אשר לא ישא פנים ולא יקח שוחד" (דברים י יז) - והלא אתה נושא פנים לישראל, דכתיב: "ישא ה' פניו אליך" (במדבר ו כו)?! אמר להם: וכי לא ישא פנים לישראל, שכתבת

¹⁴ האבות ברכו מה שברכו, אבל הנוסח שלנו נשען עליהם ועל זכרונם. בדומה לשלוש התפילות שהאבות תקנו (ראה דברינו [תפילות אבות תקנו](#) בפרשת ויצא), כך שלוש הברכות הראשונות, שהן עיקר ברכת המזון, יסודן במעשה האבות. אברהם שהיה מכניס אורחים כזכר לעיל – הזן את הכל. יצחק שזרע בארץ ומצא מזונו מאה שערים – על הארץ ועל המזון. ויעקב שראה את הסולם מוצב בשער השמים זו ירושלים – בונה ירושלים. אין מדרש זה סותר בהכרח את מדרש במדבר רבה ומסכת ברכות לעיל.

¹⁵ שלומציון המלכה, אשת ינאי, אחותו של שמעון בן שטח.
¹⁶ ראה סיפור הריגת חכמי ישראל בידי ינאי המלך עקב כך שפסלו אותו לכהונה: "רב לך כתר מלכות, הנח כתר כהונה לזרעו של אהרן", במסכת קידושין דף סו עמוד א.

¹⁷ להרוג את החכמים זה ענין אחד, אבל לברך – צריך. ואולי גם על זה נאמר הפסוק: "בוצע ברך ניאץ ה'". ראה מקבילה לסיפור זה בירושלמי ברכות פרק ז דף יא שלנאי היו אורחים חשובים ממלכות פרס שביקשו לראות את שמעון בן שטח. ועל ינאי אחר, רבי ינאי, וברכת המזון שכיבד אורח שהזמין, כבר דרשנו בפרשת מצורע בדברינו [מצורע - מוציא שם רע](#). ראה מקור הסיפור בויקרא רבה ט ג.

¹⁸ מצווה שווה עשרה זהובים. מי שחטף מצווה מחברו ישלם לו עשרה זהובים. ומי שחטף את ברכת המזון מה דינו? עשרה זהובים כמצווה אחת, או שמא ארבעים זהובים על כל ברכה וברכה שחטף ממנו. מביאה הגמרא הוכחה מסיפור על רבי יהודה הנשיא וצדוקי (מין? נוצרי?).

¹⁹ קרא את הפסוק עד סופו: "כִּי הִנֵּה יוֹצֵר הַרִים וּבֹרֵא רוּחַ וּמְגִיד לְאָדָם מֵה שְׁחֹ עֵשָׂה שְׁחַר עֵיפָה וְדָרַךְ עַל בְּמִיתֵי אֲרָץ ה' אֱלֹהֵי צְבָאוֹת שְׁמוֹ".

²⁰ נראה שרבי ישב בתענית כל אותם שלושה ימים שהצדוקי התאמץ למצוא תשובה, על מנת לסכל את עצתו. האם עד כדי כך חשש רבי? האם זה היה מקרי? עכ"פ, כאשר עברו שלושה הימים ורבי ישב לסעוד בתום התענית, הופיע הצדוקי.

²¹ בא הצדוקי הזה לקלקל את סעודתו. ראה רש"י שם: "בסעודתו נותנים מרה". אבל כפי שנראה בהמשך, מי שבא היה צדוקי אחר שבא לבשר לרבי שזה שחלק עליו והטריד אותו, כבר עבר מן העולם.

²² אולי גם זה "קונה שמים וארץ" שרבי יכול לסעוד עם צדוקי (מין? נוצרי?) שלא בא לקנטר ומעדיף בסוף הסעודה לברך במקום לקבל ארבעים זהובים. ומן הסתם אמר את נוסח הברכה שרבי היה אומר, או שעדיין היה נוסח חופשי ובלבד שיחתום בארבע הברכות? עכ"פ, ראה איך רבי מזמין אותו לסעוד איתו.

להם בתורה: "ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך" (דברים ח י), והם מדקדקים על עצמם עד כזית ועד כביצה?²³

שבת שלום,

חזק חזק ונתחזק ומנחם הוא אב

מחלקי המים

²³ מדרשים רבים דנים בסתירה לכאורה זו, בין הפסוק "ישא ה' פניו אליך" שבברכת כהנים ובין הפסוק בפרשת עקב באזהרת משה לדור הנכנס לארץ: "כי ה' אלהיכם הוא אלהי האלהים ואדני האדני הגדל הגבר והנורא אשר לא ישא פנים ולא יקח שחז". ראה למשל דברי הגמרא במסכת נדה ע"ב שמציעה את הפתרון: "כאן בעושים תשובה, כאן שאינם עושים תשובה", או "כאן קודם גזר דין, כאן לאחר גזר דין". ובאופן דומה ואף מורחב יותר הוא במדרש ספרי במדבר פסקא מב. ואילו כאן – ברכת המזון. ה' נושא פנים לעם ישראל משום שהם מדקדקים לברך ברכת המזון גם על ארוחה שאין בה כדי שביעה (מדאורייתא חייבים בברכת המזון רק אם אכל כדי שביעה שהרי כתוב: "ואכלת ושבעת וברכת", ראה בגמרא ברכות שם)! מה הגדולה של ברכת המזון? נראה שהדרשן עומד ודורש לפני קהל של עובדי אדמה ובעלי אומנויות שחי בדוחק רב, בארץ ישראל, תחת שלטון נוגש ולוחץ, ורוב ארוחותיו אין בהם כדי שביעה. ברכת התורה: "ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך על הארץ הטבה אשר נתן לך", לא בדיוק מתקיימת. אבל הם נצמדים לארץ ומברכים על הטובה שניתנה להם, גם אם אינה שלימה. ובאים לשמוע דברי תורה בבית המדרש. לכם - אומר להם הדרשן - הקב"ה נושא את פניו. נראה שבכך גם נסגר המעגל שאיתו פתחנו, מה הקשר לפרשתנו ומדוע המדרש הוא דווקא על הפסוק בפרשתנו. כל הפסוקים האחרים בתורה המדברים על הכניסה לארץ, מדברים בלשון עתיד: "והיה כי תבואו אל הארץ". הפסוק בפרשתנו הוא היחידי בלשון הווה: "כי אתם באים אל הארץ", באופן מתמיד ומתמשך.